

УДК 94(426):94(477)«1918»

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР: ПРОБЛЕМИ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Срібняк Мілана

Питання репатріації полонених вояків після Першої світової війни нерозривно пов'язане з мирними договорами міжнародно-правового значення, які регулювали повоєнні явища. Повоєнний хаос супроводжувався самовільною репатріацією полонених, тому Версальський мирний договір мав на меті встановити контроль над цим процесом. На практиці умови репатріації різнилися в контексті національних, політичних та економічних причин, що зумовило сповільнення звільнення полонених, зокрема на території Німеччини. Полонені українці та росіяни найбільше залежали від рішень міжнародних договорів у зв'язку з нестабільною політичною ситуацією на їх теренах. Ними опікувалися комісії та дипломатичні делегації на національному та міжнародному рівнях. Полоненими держав Антанти займалася спеціальна комісія, створення якої регламентувалося Версальським договором. Репатріація могла не поширюватися на всіх полонених, які у такому разі ставали інтернованими.

Ключові слова: *репатріація, полонені, Німеччина, Версальський мирний договір, табори, Перша світова війна.*

Масштабні та руйнівні події Першої світової війни не лише перекроїли політичну мапу світу, призвівши до глобальних змін світового порядку, але й безпосередньо вплинули на долі мільйонів людей, які прямо чи опосередковано брали участь у збройному протистоянні. Одним з наслідків воєнних дій стало взяття у полон десятків і сотень тисяч полонених протиборчих армій, які утримувалися у спеціальних таборах. Після закінчення війни проблема репатріації полонених різних національностей набула особливої гостроти та актуальності й потребувала якнайшвидшого міжнародно-правового врегулювання. Вирішення долі полонених залежало від провідних держав, відповідальних за формування системи міжнародних відносин, відомої як Версальсько-Вашингтонська.

Актуальність цього дослідження полягає у необхідності переосмислення проблеми репатріації як важливого чинника повоєнного врегулювання, спроба вирішення якої засвідчила бажання урядів європейських держав максимально полегшити долю різних категорій полонених. Звернення до цієї тематики надасть можливість порівняти шляхи її розв'язання у 1918 р. і сучасні підходи до вирішення проблем репатріації, що наразі активно обговорюються на міжнародному рівні. Об'єктом дослідження є передумови та вирішення проблеми репатріації у контексті вивчення міжнародно-правової бази договорів Версальсько-Вашингтонської системи. Предметом дослідження є аналіз особливостей реалізації та дотримання пунктів Версальського договору (щодо репатріації полонених вояків з теренів Німеччини).

Джерельна база дослідження ґрунтується на аналізі Версальського договору, зокрема розділу VI «Полонені та місця поховань», підрозділу I, ст. 214–224. Зі свого боку, історіографію цієї проблеми складають публікації зарубіжних авторів (Дж. Девіс [6], Х. Джонс [7; 8], Дж. Ванс [17], Р. Нахтігаль [10] та ін.), а також праці українських науковців, зокрема В. Заболотнюка [3], І. Срібняка [4; 5] та І. Дацківа [1].

Звертаючись до термінології, поняття «полонений воєнного часу / військово-полонений» (англ. – prisoners of war – *авт.*) традиційно стосується осіб, які опинилися під владою ворога під час міжнародного військового конфлікту [13, 1016]. Дж. Девіс окреслює цей термін у вузькому значенні полоненого вояка як реального або потенційного учасника бойових дій, захопленого ворогом під час офіційно визнаного військового конфлікту. Для Першої світової війни полонені були не лише суб'єктами міжнародного права, а й засобом підтримки економіки держави їх перебування переважно шляхом залучення їх до виконання примусових робіт, тобто економічна вигода часто перевищувала військову [6, 623–624]. Насамперед, термін «репатріація» трактується як повернення особи, яка примусово перебувала в іншій державі протягом довгого терміну, в країну резидентства [1].

Погляди дослідників щодо загальної кількості полонених за весь період війни різняться: Дж. Девіс наводить дані від 7 млн до 8,5 млн осіб [6, 623], водночас Р. Нахтігаль окреслює їх кількість у 9 млн [10, 157]. Вважається, що у полоні у Великій Британії перебували 525 тис. осіб, у Франції – 420 тис., у Російській імперії – 1 млн 500 тис., тоді як у Німеччині нараховувалося 1 млн 700 тис. полонених, а в Австро-Угорщині – близько 2 млн осіб [6, 623]. За державною приналежністю найбільше полонених походило з теренів Російської імперії (2 млн 800 тис.) та Австро-Угорщини (2 млн 770 тис.) [11, 4].

Звертаючись до питання міжнародних договорів після Першої світової війни, варто зазначити, що концепція «справедливого миру» [9] посіла чільне місце у переговорах провідних держав. Зокрема, у Версальському договорі це явище мало важливе значення при формулюванні статей про відповідальність Німеччини за розпалювання війни (ст. 231), вимогу виплати репарації (ст. 232), відкриття кримінальних впроваджень за порушення законів та звичаїв війни (ст. 228) [14, р. 91] та репатріації полонених (ст. 214–224).

При порушенні проблематики полонених варто також зазначити умови перебування полонених на території Німеччини. На кінець війни близько 2 млн 800 тис. полонених англійської, французької, італійської, української, російської, румунської та ін. національностей перебували у німецьких таборах [12, 2]. На момент завершення війни вони проживали у таборах, у яких була відгалужена

інфраструктура. Для новоприбулих призначалися «Durchgangslagern» – так звані «транзитні» табори полонених, а вже повноцінне розселення було притаманне в «Stammlagern» [12, 3].

Переважно німецька адміністрація впроваджувала «змішані» табори, де перебували представники різних національностей. Країни Антанти були вкрай незадоволені цією ситуацією, адже боялися поширення революційних, передовсім ліворадикальних, впливів серед своїх громадян. Однак винятком стали окремі табори для полонених українців [4] та, наприклад, бельгійців, які визнавали себе німецькомовними фламандцями [8]. Подібна тенденція супроводжувалася культурно-просвітницькою діяльністю організацій на зразок Союзу визволення України, які співпрацювали з Німеччиною [4]. Це явище мало на меті послабити на перспективу німецьких супротивників у Першій світовій війні.

Після підписання Комп'єнського перемир'я ситуація залишалася вкрай нестабільною для полонених. Британські та французькі полонені утримувалися на теренах Німеччини до підписання Версальського мирного договору, незважаючи на вимогу Антанти визволити їх після Комп'єна [7]. Проте в умовах повоєнного хаосу німецькі табори стали менш ефективно охоронятися, що дало змогу багатьом полоненим самовільно їх покидати. Варто зазначити досвід полонених канадців: враховуючи хоч і слабку, але наявність охорони, вони часто обирали спосіб втечі з місця примусових робіт, наприклад, за допомогою перевдягання у вбрання протилежної статі. Якщо втеча ставала успішною, то основна загроза залишалася у вигляді відсутності потрібних документів та знання німецької. Саме тому втікачі були змушені проходити великі відстані вночі, уникаючи містечка, а вдень переховуватися. Кінцевою метою таких полонених ставали нейтральні держави – в основному Швейцарія або Нідерланди [17, 57–59].

Повноцінна спроба врегулювання питання полонених у Німеччині відбулася при підписанні Версальського договору. Проте далеко не всі аспекти вирішувалися однозначно. Ст. 214 стверджувала: «Репатріація полонених військових та цивільних осіб має відбуватися якнайшвидше...». Схоже формулювання знаходимо в ст. 216: «На час розгляду їхньої справи німецькою владою полонені та інтерновані цивільні мають бути повернені без зволікань до їхніх домівок вищезгаданою владою» [15, 134]. У дійсності зволікань було чимало й особливо вони стосувалися полонених українців та росіян. Химерна ситуація виникла ще після підписання Брест-Литовського мирного договору 1918 р. Незважаючи на домовленості, досягнені щодо обміну полоненими, лише незначна частина змогла повернутися на Батьківщину. Як зазначалося вище, до українців спершу було лояльніше ставлення, невеликій їх кількості дозволяли покидати табори для формування сірожупанних дивізій, але близько 300 тис. українців утриму-

валися у німецьких таборах [4]. Зі свого боку, 300 тис. російських полонених повернулися в останній рік війни, однак 2 млн 500 тис. залишалися інтернованими в Німеччині та Австро-Угорщині у зв'язку з необхідністю Німеччини підтримувати свій економічний потенціал за рахунок примусових робіт полонених [10, 168–170].

Після підписання Версальського договору ситуація для вихідців з колишньої Російської імперії залишалася невизначеною. В умовах політичної нестабільності та революційних настроїв країни Антанти суттєво непокоїлися за ймовірність поширення комуністичних поглядів [10, 171]. Подібні погляди стали вагомою причиною для утримання полонених не лише у Німеччині, а й, наприклад, у Франції. Вважається, що остаточно репатріація завершилася для більшості полонених лише у 1921 р., причому це відбувалося вже заходами радянської дипломатії [5, 262].

Важливим аспектом репатріації були структури, які відповідали за цей процес. У ст. 215 наводиться, що основна відповідальність надається «Комісії, сформованій з представників союзницьких та асоційованих сил [Антанта – *авт.*] з одного боку та німецького уряду – з іншого». Водночас деталі імплементації репатріації надавалося «Підкомісії, яка складається виключно з представників зацікавлених сил та делегатів німецького уряду» [14, 134]. Варто зазначити, що одиничні спроби репатріації відбувалися ще за часів війни, але вони стосувалися в основному хворих полонених, які становили небезпеку для загального стану здоров'я інших або інвалідів, які не були вигідні противнику економічно.

Більш масові прояви репатріації протягом війни були притаманні саме щодо українців, яких почала визволяти створена 13 липня 1918 р. за П. Скоропадського «Військово-Санітарна Комісія Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Німеччині» [4, 260]. Ця установа складалася з представників військових комунікацій та управи разом з членами Українського Червоного Хреста [1, 95] та опікувалася медичними, матеріальними питаннями, статистикою та пошуком найоптимальнішого рішення транспортування полонених [4, 260]. Комісія продовжила діяти за часів Директорії до літа 1920 р., допоки вистачало фінансування на ці ініціативи [3, 240–241].

Приклад української комісії демонструє також активну діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста і його локальних осередків. На подальших етапах розгляду питання репатріації міжнародними структурами Червоний Хрест мав важливе значення при формулюванні Женевської Конвенції 1929 р. щодо правил поводження з полоненими, що залишається впливовою і дотепер [7]. У той час, як комісія Антанти вирішувала основні питання репатріації, окремі делегації держав намагалися сприяти вигідному для себе курсу. Зокрема, згідно

з Р. Нахтігалем, ще на фінальних етапах війни значною активністю відзначалася радянська делегація, метою якої була не лише репатріація, а й політична агітація, у зв'язку з чим за її діяльністю намагалися суворо слідкувати та втручатися за необхідності [10, 170].

Безперечно, як переможена держава Німеччина мусила самотужки відповідати за витрати на репатріацію, про що свідчать передовсім ст. 217 і 222. У першому випадку «всі витрати на репатріацію з моменту її початку має покривати німецький уряд, який також має надати наземний та морський транспорт...», водночас у ст. 222 докладніше пояснюються сфери відповідальності Німеччини щодо цього аспекту, зокрема дозвіл безперешкодного доступу до таборів, лікарень та офіційної документації [15, 134–135]. Проте, враховуючи суттєві обмеження ресурсів, зокрема флоту, які визначалися Комп'єнським перемир'ям і Версальським договором, реалізувати подібний план лише німецькими силами було вкрай важко, що стало однією з причин затримки репатріації.

Репатріація не стосувалася кожного полоненого. Щодо полонених німецької національності «союзницькі та асоційовані уряди утримували за собою право вирішувати на власний розгляд» (ст. 221), і їх рішення залежало від перебігу звільнення полонених Німеччиною [15, р. 135]. Подібна тенденція часто використовувалася з економічних мотивів. Наприклад, ще після підписання Комп'єнського перемир'я французькі можновладці переселили до весни 1919 р. 270 тис. полонених на території фронтних зон, найбільш зруйнованих війною (Ельзас-Лотарингія) [8].

До того ж, ст. 220 визначала: «Полонені [...], які не бажають бути репатрійованими, можуть бути виключеними з цього процесу, але союзні та асоційовані уряди утримують за собою право їх репатрійовати, або перевести до нейтральних держав, або дозволити їм продовжувати перебувати на території їхнього теперішнього проживання» [15, 135]. Очевидно, що більшість випадків відмови від репатріації були зумовлені політичною ситуацією, що безпосередньо стосувалося вихідців з колишньої Російської імперії. Як наслідок, полонені переходили у стан інтернованих та могли роками перебувати на чужині. Проте не лише політичні, а й сімейні причини мотивували полонених не повертатися на Батьківщину. Задля того, щоб залишитися на теренах Центральної Європи, одруження було найбільш ефективним способом. Однак загалом такий прошарок полонених стикався з дискримінацією та недовірою місцевого населення [10, 171], яке вважало їх зайвим гвинтиком у повоєнній економіці.

Отже, репатріація полонених після Першої світової війни стала надзвичайно масштабним і складним процесом, який не міг бути миттєво вирішеним. Низка міжнародних договорів Версальсько-Вашингтонської системи, включно

з Версальським договором, намагалися врегулювати цю проблему, проте реалізація рішень офіційних документів уповільнювалася через багато політичних та економічних чинників. Питання полонених стосувалося практично кожної країни, яка була залучена у війні, тому воно набуло масового характеру.

Abstract

The problem of repatriation of POWs after the WWI directly corresponds with peace treaties of international and judicial importance which regulated post-war events. The chaos after war was accompanied with POWs' «self»-repatriation. Thus, the purpose of the Treaty of Versailles was to establish control upon this process. In practice, the conditions of repatriation were influenced by national, political and economic reasons which caused POWs' retard, particularly in Germany. Ukrainian and Russian POWs were most affected by the decisions in international treaties due to the unstable political situation on their territories. Commissions and diplomatic delegations were responsible for them on national and international levels. Special Entente commission concerned with POWs in general. Its foundation was drafted in the Treaty of Versailles. Repatriation did not necessarily relate to all POWs who could become interned in this case.

Key words: repatriation, prisoners of war, Germany, Treaty of Versailles, camps, World War I.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дацків І. Діяльність дипломатичного корпусу гетьманату П. Скоропадського за кордоном. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: серія «Історія»*, 2011. Вип. 1. С. 93–98.
2. Енциклопедія історії України: Т. 9. Київ: Наукова думка, 2012. 944 с.
3. Заболотнюк В. Національно-виховна діяльність української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині (1918–1920). *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник*. 2018. С. 233–244.
4. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.
5. Срібняк І. Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. *Студії з архівної справи та документознавства*. Вип. 5. 1999. С. 259–263.
6. Davis G. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12. P. 623–634.
7. Jones H. Prisoners of War. URL: <http://tinyurl.com/y9cyf8vf>
8. Jones H. Prisoners of War (Belgium and France). URL: <http://tinyurl.com/y573pnyh>
9. Lesaffer R. Peace Treaties and the Formation of International Law. *The Oxford Handbook of the History of the International Law*. 2012. P. 71–94.

10. Nachtigal R. The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. Vol. 26. P. 157–184.
11. Rachmimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Berg, 2014. 272 p.
12. Steuer K. First World War Central Power Prison Camps. *History Faculty Publications*. 2013. P. 1–40.
13. The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law / ed. F. Lachenmann, R. Wolfrum. Oxford: Oxford University Press, 2017. 1427 p.
14. The Oxford Handbook of the History of International Law / ed. B. Fassbender, A. Peters, S. Peter, D. Hogger. Oxford: OUP Oxford. 1228 p.
15. Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st session, 1919. 198 p.
16. Trifunovic B. Prisoners of War and Internees (South East Europe). URL: <https://cutt.ly/x4Zjs>
17. Vance J. F. Objects of Concern: Canadian Prisoners of War Through the Twentieth Century. UBC Press, 2011. 330 p.

References

1. Datzkiv, I. (2011) Diyal'nist' dyplomatychnoho korpusu het'manatu P. Skoropadskoho za kordonom [*The Activity of Hetman P. Skoropadskyi's Diplomatic Corpus Abroad*]. Naukovi zapyski: seria «Istoria». Vip. 1. 93–98.
2. Entsyklopedia istorii Ukrayiny (2012) [*Encyclopedia of History of Ukraine*]. T. 9. Kyiv: Naukova Dumka.
3. Zabolotnyk, I. (2018) Natsional'no-vykhovna diyal'nist' ukrayins'koyi viys'kovo-sanitarnoyi misiyyi dlya sprav polonenykh u Nimechchyni (1918–1920) [*National and Educational Activity of Ukrainian Military and Sanitary Missions for Prisoners' of War Affairs in Germany (1918–1920)*]. Ukrayina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk, 233–244.
4. Sribnyak, I. (1999) Poloneni ukrayintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920) [*Ukrainian Prisoners of War in Austro-Hungary and Germany (1914–1920)*]. Kyiv.
5. Sribnyak, I. (1999) Repatriatsiyna diyal'nist' ukrayins'kykh dyplomatychnykh i viys'kovo-sanitarnykh ustanov u Yevropi v 1918 r. [*Repatriation Activity of Ukrainian Diplomatic, Military and Sanitarian Organizations in Europe in 1918*]. Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva. Vip. 5, 259–263.
6. Davis, G. (1977) Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*. Vol. 12, 623–634.

7. Jones, H. Prisoners of War. URL: <http://tinyurl.com/y9cyf8vf>
8. Jones, H. Prisoners of War (Belgium and France). URL: <http://tinyurl.com/y573pnyh>
9. Lesaffer, R. (2012) Peace Treaties and the Formation of International Law. *The Oxford Handbook of the History of the International Law*, 71–94.
10. Nachtigal, R. (2008) The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. Vol. 26, 157–184.
11. Rachmimov, A. (2014) POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Berg.
12. Steuer, K. (2013) First World War Central Power Prison Camps. *History Faculty Publications*, 1–40.
13. The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law / ed. F. Lachenmann, R. Wolfrum (2017). Oxford: Oxford University Press.
14. The Oxford Handbook of the History of International Law / ed. B. Fassbender, A. Peters, S. Peter, D. Hogger. Oxford: OUP Oxford.
15. Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st session, 1919.
16. Trifunovic B. Prisoners of War and Internees (South East Europe). URL: <https://cutt.ly/x4Zjs>
17. Vance, J. F. (2011). *Objects of Concern: Canadian Prisoners of War Through the Twentieth Century*. UBC Press.